

Przemysław Kołosowski **Chwarszczany – dwór zakonny na szlaku templariuszy**

W rozwoju społeczeństw europejskich szczególne znaczenie odgrywały procesy kulturowe zachodzące na terenach granicznych, peryferiach, rubieżach, kresach, w wyniku których dochodziło do wzajemnego przenikania się wpływów i idei. Przykładem takiego pogranicza był od wczesnego średniowiecza obszar ziemi lubuskiej (*terra Lubus*), w części wschodniej określanej później jako *terra transoderana*, a następnie Nowa Marchia (*Nova Terra*, niem. Neumark). O wymienione ziemie toczyli spory książęta pomorscy, śląscy, wielkopolscy i margrabiowie brandenburscy. Świadcami tamtych wydarzeń są miejsca i zabytki, które przypominają o korzeniach tożsamości dawnych mieszkańców. Jednym z takich niezwykłych miejsc są położone nad Myślą Chwarszczany (niem. Quartschen). W średniowieczu rzeka ta rozdzielała terytorium ziemi kostrzyńskiej (*terra Custerin*) i legendarnej ziemi kinieckiej (*terra Chinz*).

Do Chwarszczan można dotrzeć ze wszystkich stron świata. Obojętnie jednak którą wybierzemy drogę oczom naszym ukaże się dominująca nad zabudową domów bryła kaplicy templariuszy (ryc. 1). Zakony rycerskie stanowiły jeden z istotnych elementów tworzących dawny krajobraz kulturowy ziem nadodrzańskich. Przybywający z daleka przedstawiciele templariuszy czy joannitów, jako nosiciele wspólnych idei integrujących ówczesny świat chrześcijański, brali czynny udział w rozwoju społecznym i cywilizacyjnym tych terenów.

Koncepcja powołania formacji zakonnych, łączących ideę życia w modlitwie z działalnością militarną zrodziła się na początku XII wieku w Ziemi Świętej, w związku z realizowanym przez władców europejskich programem wypraw krzyżowych skierowanych przeciwko wyznawcom islamu, zagrażającym w ich mniemaniu, świętym miejscu chrześcijaństwa. Zakonnicy – rycerze w krótkim czasie stali się główną siłą militarną łacińskiego Królestwa Jerozolimskiego. Dzięki licznym nadaniom i zdolnościom organizacyjnym odgrywali też coraz większą rolę na obszarze Europy, w tym na ziemiach środkowej i wschodniej części kontynentu, gdzie zakładali kolejne siedziby, które traktowali jako zaplecze gospodarcze umożliwiające pozyskiwanie środków finansowych na utrzymanie armii i prowadzenie walk w obronie nowego królestwa.

Jako pierwsi w XIII wieku na tereny nadodrzańskie przybyli Rycerze Świątyni Salomona (łacińskie *Milites Templi Salomoni* od miejsca ich pierwszej placówki w Jerozolimie), w skrócie zwani templariuszami. Pojawienie się zakonników należy wiązać z wzrastającym zainteresowaniem lokalnych władców i rycerstwa ruchem krucjatowym i ich udziałem w pielgrzymkach do Grobu Chrystusa. Dla donatorów niezwykle ważnym było, iż templariusze cieszyli się znaczną nietykalnością. Nie byli lubiani, ale darzono ich szacunkiem, co winno gwarantować odpowiednie zabezpieczenie prawne ziem które im darowano. Stąd też nadania dotyczyły często obszarów przygranicznych, w tym ziem nadodrzańskich. W krótkim czasie przedstawiciele zakonu, wspierani przez miejscowe elity, założyli tu trzy ośrodki administracyjne (komandorie), gdzie do dziś przetrwały pozostałości zabudowy – w Lietzen Nord (*Lesnica*) na obszarze lewobrzeżnej ziemi lubuskiej, w Rurce (*Rorka*, niem. Rörchen), obok której od drugiej połowy XIII wieku przebiegała granica między księstwem pomorskim a Nową Marchią i w umiejscowionych na pograniczu Pomorza i ziemi lubuskiej Chwarszczanach (*Chvartsane*).

Dzisiejsze Chwarszczany to niewielka wieś położona przy południowym skraju województwa zachodniopomorskiego w malowniczym krajobrazie doliny rzeki Myśli. Każdy kto tu przybędzie może się przekonać o niezwykłej aurze otaczającej to miejsce odkrywając ślady wielkiej historii. Pod koniec XIII wieku mieściła się tu stolica wschodnioeuropejskiej prowincji zakonu templariuszy na czele której stał preceptor Bernard von Evirsten

(Everstein). Tu znajdowała się główna kancelaria gdzie trzymano akta i skarbiec, raz w roku zbierała się kapituła gromadząca przełożonych wszystkich domów zakonnych w prowincji.

Ta interesująca i nieco zapomniana historia stała się podstawą działań, w wyniku których w 2004 roku zespół specjalistów i amatorów Projektu Chwarszczany rozpoczął badania archeologiczno-architektoniczne (ryc. 2). Celem jest przede wszystkim ochrona i promowanie dawnego dziedzictwa zakonu templariuszy, w tym restauracja kaplicy ze zdobiącym jej wnętrze cyklem średniowiecznych malowideł, jak również zbadanie zachowanych pod ziemią pozostałości dawnej zabudowy, co pozwoli odtworzyć zasięg i charakter komandorii i wzbogaci naszą wiedzę o tym najbardziej tajemniczym średniowiecznym zakonie. Realizację planów rozpoczęto od badań nad dziejami miejsca.

Zanim przybyli templariusze, w odległej przeszłości obszar, na którym stoi kaplica był jednym z piaszczystych wyniesień ciągnących się wzdłuż zabagnionej doliny rzeki Myśli. Dogodne położenie względem wody i nasłonecznienie terenu sprzyjało rozwojowi osadnictwa. Około połowy I tysiąclecia p.n.e. przybyli na tereny dzisiejszych Chwarszczan przedstawiciele plemion, którzy wzniesli tu pierwsze stałe osiedle. Po nich przyszli następni budując prymitywne piece, w których pozyskiwaną z łak rudę tzw. darniową zamieniali w bryły żelaza, a następnie wykuwali narzędzia i broń. Pierwsi przybysze to przedstawiciele ludów określanych przez archeologów mianem kultury łużyckiej. Jej nazwa pochodzi od Łużyc, gdzie najwcześniej odkryto charakterystyczne dla niej zabytki. Plemiona te zamieszkiwały ziemie nad Dolną i Środkową Odrą od epoki brązu po początek epoki żelaza (tj. od około 1400 do 450 p.n.e.). Druga fala osadnictwa nadszła nad Myślę w tzw. okresie wpływów rzymskich, między I wiekiem p.n.e. a I wiekiem n.e.

Najważniejszy okres w dziejach miejsca nastąpił w okresie średniowiecza wraz z przybyciem templariuszy, którzy wybrali na swoją siedzibę wyniesienie nad rzeką, wykorzystując jego walory topograficzne i bliskość szlaku komunikacyjnego biegnącego wzdłuż Odry.

Z treści dokumentu datowanego na 1232 rok wynika, że nadania dla zakonu dokonał książę wielkopolski Władysław Odonicz, który miał przekazać im wieś Chwarszczany (*villa Chvartsane*) wraz z tysiącem łanów do zagospodarowania. Istnieje też hipoteza, według której zakonników mógł sprowadzić książę śląski Henryk Brodaty, który wcześniej fundował im, najstarszą na wschód od Odry, siedzibę w Oleśnicy Małej (*Olesniza*, niem. Klein Öls) na Dolnym Śląsku. Na początku lat trzydziestych XIII wieku książę ten czasowo władał ziemiami nadodrzańskimi aż po rzekę Rurzycę (*Roreke*) i w owym czasie mógł osadzić na tym terenie templariuszy, tym bardziej iż jeden z późniejszych nekrologów zakonu joannitów wymienia go jako donatora komandorii chwarszczańskiej. Do roli fundatora pretenduje jeszcze książę pomorski Barnim I, który przekazał zakonowi w 1234 roku wieś Dargomyśl (*Dargumiz*, niem. Darmietzel) w pobliżu Chwarszczan. Nie ma pewności który z książąt był pierwszy, pewne jest natomiast, że w 1262 roku dobra templariuszy były już pod władaniem margrabiów nowomarchijskich, po zajęciu przez Brandenburgię terenów na wschód od Odry. Warto w tym miejscu zauważyć, że wschodnioeuropejskie siedziby templariuszy często są nazywane zamkami, co sugeruje ich militarny, warowny charakter. Jednak w źródłach pisanych określa się je łacińskim słowem *curia*, co w kontekście należy tłumaczyć jako dwór zakonny bądź gospodarstwo klasztorne, zapewne z wydzieloną częścią sakralno-mieszkalną i gospodarczą, na co wskazują wyniki dotychczasowych badań.

Rycerze zakonni przybyli na miejsce dzisiejszych Chwarszczan z własnym zapleczem – rolnikami i rzemieślnikami. Włączyli się w akcję osadniczą rozbudowując istniejące wsie i zagospodarowując podarowane im ziemie. Pierwsi zakonnicy wzniesli nad Myślą drewniane zabudowania gospodarcze dworu zakonnego z murowanym budynkiem mieszkalnym i zapewne kamienną romańską kaplicą. Nową zbudowaną z cegieł i granitu poświęcono 23 kwietnia 1280 roku nadając jej wezwanie Wszystkich Świętych.

Przeprowadzone dotąd badania archeologiczne po zachodniej stronie świątyni pozwoliły odsłonić układ murów wykonanych z kamieni układanych na glinie i zaprawie wapienno-piaskowej, z których najstarszy wzniesiony w średniowieczu stanowi podwalinę ogrodzenia i zarazem wzmocnienie zachodniego stoku wyniesienia.

Kilkanaście metrów na północ od kaplicy odsłonięto pochówki związane z zakonnym cmentarzem (ryc. 3). Zmarłych mężczyzn w wieku od 30 do 60 lat złożono bez żadnego wyposażenia, zgodnie z rytuałem chrześcijańskim – na plecach, głowami na zachód bądź z odchyleniem północno-zachodnim, z rękoma złożonymi wzdłuż ciała lub na wysokości miednicy. W niektórych wkopach grobowych zachowały się ślady drewnianych trumien w postaci brunatnych przebarwień piasku. Wyniki specjalistycznych analiz wykazały, że odkryte groby pochodzą z XIII wieku, możemy więc ze znacznym prawdopodobieństwem stwierdzić, że stanowią one część nekropolii, w obrębie której grzebano członków wspólnoty zakonnej templariuszy.

Innych odkryć związanych z komandorią dokonano w wykopach przy ścianach kaplicy, w jej wnętrzu i w piwnicach stojącego w pobliżu budynku. Znaleźiska potwierdziły, że templariusze wzniesli swoją drugą świątynię na pozostałościach wcześniejszej budowli sakralnej i przylegającego do niej cmentarza. Przy zewnętrznym licu ściany południowej kościoła, obok zamurowanego wejścia, odsłonięto pochówek częściowo przykryty ławą fundamentową gotyckiej świątyni. W grobie znaleziono żelazną sprzączkę do pasa (ryc. 4). Pochówek wiązany z pierwszym cmentarzem jest datowany na okres od czasu przybycia templariuszy tj. od lat 30-tych XIII wieku do około roku 1280, w którym konsekrowano nową kaplicę. Po przeciwnej stronie muru, we wnętrzu, odkopano pozostałości kamiennej ławy fundamentowej pierwszej niewielkiej świątyni. W piwnicach stojącego nieopodal domu zachował się fragment średniowiecznej ściany z wykonanym z granitu ościeżem okna. Najprawdopodobniej w tym miejscu stał w przeszłości główny budynek mieszkalny dworu templariuszy tzw. wielka sala.

Dzisiaj o dawnej świetności i randze komandorii chwarszczańskiej świadczy przede wszystkim imponująca formą i wielkością kaplica zakonna (kościół rzymskokatolicki pw. św. Stanisława Kostki), wpisana na listę stu najważniejszych zabytków architektury w Polsce¹. Stanowi ona wyjątkowy przykład budownictwa wczesnego gotyku, w typie wolnostojącej sali (o przybliżonych wymiarach 25,2 m x 9,8 m i wysokości wnętrza 13 m) z wielobocznym ukształtowanym chórem wschodnim (ryc. 5). Jej grube mury w wyższych partiach wzniesiono z cegły, w niższych zaś zbudowano z granitowych kwadr. Konstrukcję wzmocniono przyporami, które w narożach fasady zachodniej przyjęły formę cylindrycznych wież nadając budowli walorów obronnych, ale wyłącznie w znaczeniu symbolicznym, na co między innymi wskazuje fakt, iż tylko w jednej z wież umieszczono murowane schody prowadzące na poddasze. Wnętrze drugiej od zawsze jest puste. Fasada zachodnia miała odzwierciedlać charakter siedziby, jej znaczenie, przynależność zakonną i zapewne spełniała swoją rolę. W owym czasie główny trakt prowadzący z Chwarszczan na północ przebiegał naprzeciw kaplicy, wzdłuż zachodniego brzegu rzeki. Każdy przybywający już daleka widział dwie wieże górujące nad okolicą.

Średniowiecznej świątyni strzelistości i smukłości dodawały, dzielące wszystkie elewacje, zakończone ostrołukowo okna, obecnie w znacznej części zamurowane. Wpadające przez nie światło podkreślało ażurową konstrukcję budowli, dając złudzenie niezwykłej jej lekkości. Do środka prowadziło zachowane do dzisiaj wejście zachodnie z dwuuskokowym

¹ Kaplica templariuszy w Chwarszczanach ze względu na prezentowane wartości architektoniczno-artystyczne wpisana została decyzją Wojewódzkiego Konserwatora zabytków w Szczecinie do rejestru zabytków pod numerem A-25 z dnia 22.04.1955 roku. W 2001 roku kaplicę umieszczono na prestiżowej liście stu najważniejszych zabytków architektury opublikowanej na stronie internetowej www.culture.pl przygotowanej przez Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

kamiennym portalem o łagodnie zarysowanym łuku. Surowe wnętrze, nawiązujące wystrojem do architektury kościołów cysterskich, tworzy jednolitą przestrzeń przykrytą sklepieniem krzyżowo-żebrowym. W XIX wieku pierwotny kształt przestrzeni świątyni naruszono poprzez wybudowanie empory w części zachodniej.

Dzieje templariuszy zakończyły się 13 października 1307 roku, kiedy to urzędnicy króla Francji Filipa IV, z polecenia tegoż władcy i papieża Klemensa V, rozpoczęli aresztowania zakonników i konfiskatę mienia należącego do zgromadzenia. Poszukiwano legendarnych bogactw i kosztowności jakie rzekomo mieli posiadać. Templariuszy torturowano, oskarżono o herezje i wytoczono im proces, w wyniku którego w 1312 roku rozwiązano zakon.

Na mocy układu z 1318 roku brandenburskie dobra i posiadłości mieli przejąć bracia joannici. Następcy rozbudowali gospodarstwo klasztorne, zadbali także o nowy wystrój kaplicy fundując freski przedstawiające święte męczennice (prezbiterium) i apostołów (nawa), (ryc. 6). Późniejszym wydaje się wizerunek św. Krzysztofa (ściana północna nawy). Ten unikalny zespół zachował się w złym stanie i podobnie jak cały budynek wymaga natychmiastowej konserwacji. Relikty murów odsłoniętych w trakcie obniżania terenu przy ścianie południowej świątyni wskazują, że zakonnicy próbowali także zmienić jej zewnętrzny wizerunek poprzez dobudowanie dużego przedsionka.

Z joannitami chwarszczańskimi wiąże się jeszcze jeden interesujący epizod. W latach trzydziestych XV wieku doszło do konfliktu z władającymi w tym czasie Nową Marchią przedstawicielami trzeciego wielkiego zakonu rycerskiego – Krzyżakami. Sprawa zakończyła się zbrojnym najazdem i zajęciem dóbr komandorii w Chwarszczanach przez krzyżackiego wójta Henryka von Rabenstein. Joannici podjęli starania o zwrot majątku na dworze cesarskim, u książąt Rzeszy, w Polsce, a nawet u wielkiego mistrza krzyżackiego w Malborku. Po licznych negocjacjach Krzyżacy ustąpili. Jednak przełożony joannitów Bernard Bruker wrócił do komandorii dopiero w 1440 roku.

Znaczące zmiany przyniosła reformacja. W 1540 roku margrabia Jan z Kostrzyna przeniósł siedzibę joannitów do Świdwina, w Chwarszczanach zaś założył państwowy folwark. Odtąd aż do 1945 roku kaplica pełniła funkcję świątyni ewangelickiej.

Wydarzenie zamykające dawne dzieje Chwarszczan znane jest w historiografii jako bitwa pod Zorndorf (Sarbinowo). 25 sierpnia 1758 roku na pobliskich wzgórzach, na polach i w wąwozach starły się wojska pruskie króla Fryderyka Wilhelma z armią rosyjską carycy Elżbiety dowodzoną przez generała Fermora. Król pruski chciał powstrzymać marsz najeźdźców na południe. W krwawej, nierozstrzygniętej walce poległo według różnych szacunków 30-35 tysięcy ludzi. Zniszczenia wojenne nie ominęły zabudowań folwarku chwarszczańskiego. Ogień naruszył także konstrukcję dachu kaplicy, który w kolejnych latach remontowano. Ówczesne wydarzenia wpłynęły na następujące z czasem zmiany dotyczące niwelacji i melioracji terenu, rozbudowy i zagospodarowania folwarku, w wyniku których przekształcono ostatecznie obszar dawnej średniowiecznej komandorii.

Unikalny w skali Polski i wschodniej części kontynentu zabytek, jakim niewątpliwie jest kaplica templariuszy wraz z pozostałościami otaczających ją dawnych budowli, stanowi doskonale miejsce do promowania historii i poszukiwania korzeni naszej tożsamości. Pierwszym krokiem do realizacji powyższych zamierzeń było utworzenie w 2005 roku, na obszarze dawnej komandorii (ryc. 7), Parku Kulturowego Chwarszczany - w 2010 roku wyniku negatywnych działań jednego z mieszkańców uchylono uchwałę dotyczącą jego powołania. W obrębie granic Parku ochroną objęto przede wszystkim wartości krajobrazowe, pozostałości dawnej architektury i budownictwa oraz zabytki ukryte w warstwach ziemi². W

² Inicjatorami powstania Parku była grupa badaczy Projektu Chwarszczany. Park powołano 25 sierpnia 2005 roku na mocy uchwały Rady Gminy Boleszkowice przy poparciu Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. W 2009 roku zakończono prace nad opracowaniem „Planu ochrony parku

ramach działań prowadzonych na terenie Parku organizowano imprezy o charakterze edukacyjno-historycznym i turystycznym jak festyny, turnieje rycerskie, warsztaty kultury średniowiecznej, koncerty, pokazy archeologii, konferencje (ryc. 8, 9).

W konsekwencji likwidacji Parku podjęte zostały starania mające na celu zwiększenie ochrony unikatowego w skali europejskiej zabytku jakim niewątpliwie jest kościół i pozostałości dawnego dworu zakonnego templariuszy i joannitów. Dzięki zaangażowaniu wielu osób i instytucji pozyskano środki finansowe na przygotowanie dokumentacji projektowej i rozpoczęcie remontu kaplicy zakonnej templariuszy.

(Tekst oparto na publikacji: P. Kołosowski, *Chwarszczany – dwór zakonny na szlaku templariuszy*, [w:] *Zabytkom na odsiecz! Szlakiem grodów, zamków i twierdz. Materiały opracowane z okazji obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa 2009 w województwie zachodniopomorskim*, red. A. Bartzak, M. Witek, Szczecin 2009, s. 69-81.)

Wskazówki bibliograficzne

Barber M.

1999 *Templariusze*, Warszawa.

Jarzewicz J.

2000 *Gotycka architektura Nowej Marchii. Budownictwo sakralne w okresie Askańczyków i Wittelsbachów*, Poznań.

Kołosowski P.

2004 *Stan badań archeologicznych nad siedzibami templariuszy na ziemiach polskich*, [w:] *Templariusze. Historia i mit*, red. S. Majoch, Toruń, s. 47-69.

2005a *Dwie komandorie – tajemnice preceptora Bernarda*, *Gazeta Rycerska*, nr 3, s. 3-5.

2005b *Projekt Chwarszczany 2005 – komandoria templariuszy pod ochroną*, *Gazeta Rycerska*, nr 4, s. 3-7.

2005c *Śladami templariuszy po Pomorzu. Cz. 1. Dwór klasztorny w Rurce*, *Wędrowiec Zachodniopomorski*, nr 17, s. 2-6.

2006 *Z badań nad historią Rurki koło Chojny. Archeologiczne źródła do dziejów wsi pomorskiej*, [w:] *Dzieje wsi pomorskiej. V międzynarodowa konferencja naukowa*, red. A. Chludziński, R. Gaziński, Dygowo - Szczecin, s. 47-66.

2007a *Park Kulturowy Chwarszczany*, *Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie*, r. II, s. 105-110.

2007b *Z badań nad dziejami templariuszy na pograniczu brandenbursko-pomorskim. Komandoria w Rurce*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, red. K. Grążawski, Włocławek, s. 433-454.

2007c *Z badań nad siedzibami templariuszy na ziemiach pogranicza wielkopolsko – pomorsko – lubusko – brandenburskiego*, *Nowa Marchia – Prowincja zapomniana – Wspólne korzenie*, z. 7, s. 37-74.

2008 *Ouartschen (Chwarszczany). Baudenkmäler – Geschichte – Identität*, [w:] *Terra Transoderana. Zwischen Neumark und Ziemia Lubuska*, red. B.

kulturowego”. 5 sierpnia 2010 roku wskutek działań jednego z założycieli Parku, Wojewódzki Sąd Administracyjny w Szczecinie uznał nieważność uchwały dotyczącej jego powołania. Był to jedyny park kulturowy w województwie zachodniopomorskim.

- Vogenbeck, J. Tomann, M. Abraham-Diefenbach, Berlin-Brandenburg, s. 105-116.
- 2009 *Późnromańska kaplica w Rurce na Pomorzu zachodnim w świetle badań dziejów założenia zakonnego templariuszy*, [w:] *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje*, red. T. Janiak, Gniezno, s. 545-572.
- Lange T.W.
1999 *Szpitalnicy, joannicy, kawalerowie maltańscy*, Warszawa.
- Radacki Z.
1976 *Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego*, Warszawa.
- Rymar E.
2002 *Komandoria chwarszczańska templariuszy i joannitów (1232-1540)*, *Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny*, nr 9, s. 11-36.
- Skaziński B.
2004 *Sztuka w kręgu zakonu templariuszy*, [w:] *Templariusze. Historia i mit*, red. S. Majoch, Toruń, s. 26-46.
- Starnawska M.
1999 *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa.
- Urkunden
1987 *Urkunden und Regesten zur Geschichte des Templerordens im Bereich des Bistums Cammin und der kirchenprovinz Gnesen*, nach d. Vorlage von Helmut Lüpke neu bearb. von Winfried Irgang, Köln–Wien.
- Zakony
2007 *Zakony rycerskie na ziemiach pogranicza*, red. P. Kołosowski, Chwarszczany.

Opis rycin

- Ryc. 1. Kościół pw. św. Stanisława Kostki w Chwarszczanach (kaplica zakonna). Widok od południa przed obniżeniem terenu w 2004 roku. Fot. P. Kołosowski
- Ryc. 2. Badania archeologiczne przy południowej ścianie kaplicy zakonnej. Fot. P. Kołosowski
- Ryc. 3. Badania archeologiczne na cmentarzysku po północnej stronie kaplicy zakonnej. Fot. P. Kołosowski
- Ryc. 4. Pochówek zakonnikar (?) ze sprzączką odkryty pod fundamentem ściany południowej gotyckiej kaplicy w Chwarszczanach. Fot. P. Kołosowski
- Ryc. 5. Koncert „Joculatores Dei” Scholi Teatru Węgajty. Noc św. Jana 2006 w kaplicy templariuszy w Chwarszczanach. Fot. T. Kowalczyk
- Ryc. 6. Postacie świętych na ścianie północnej kaplicy w Chwarszczanach. Fot. P. Kołosowski
- Ryc. 7. Próba rekonstrukcji zabudowy dworu klasztorowego w Chwarszczanach pod koniec XIII w. Koncepcja P. Kołosowski, rys. M. Sałański
- Ryc. 8. Kaplica w Chwarszczanach od zachodu w trakcie inscenizacji odtwarzającej upadek zakonu templariuszy (13.10.2007 r.). Fot. P. Kołosowski
- Ryc. 9. Plakat festynu historycznego z 2008 roku. Autor M. Sałański

Prawa autorskie zastrzeżone

Ryc. 1

Ryc.2

Ryc.3

Ryc.4

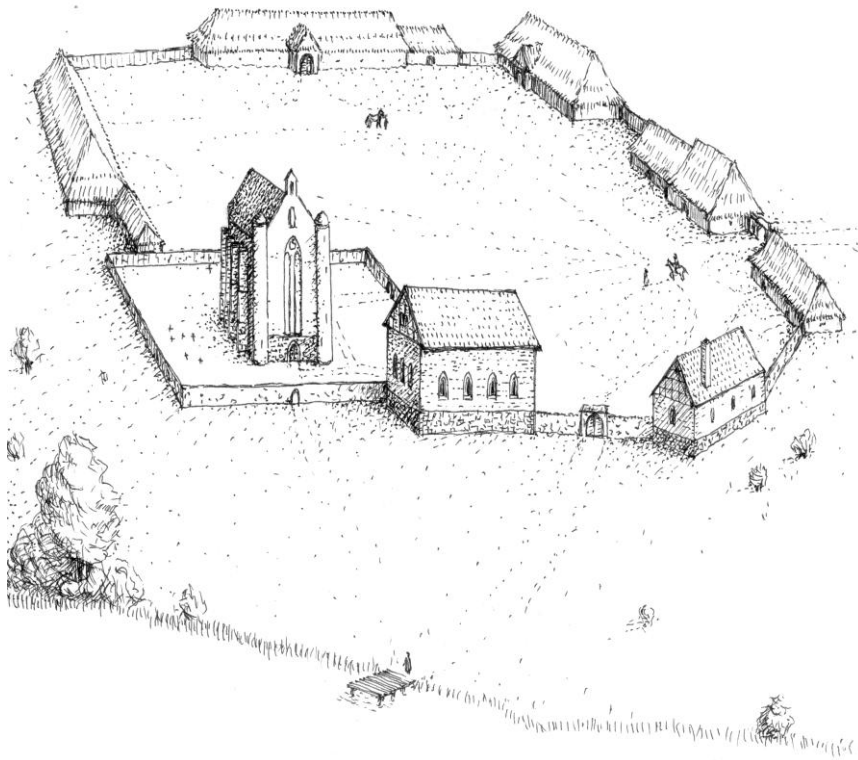
Ryc.5

Ryc.6

Ryc.7

Ryc. 8

